

DR. RESHAT NEXHIPI (MANASTIR)

SHQIPTARËT E MAQEDONISË NDËRMJET DY LUFTËRAVE BOTËRORE

1. Meqenëse sundimi serb në Maqedoni ndërmjet dy luftërave botërore ishte vazhdim i atij të vitit 1912, e pamë të udhës, për hir edhe të vazhdimësisë historike, të sjellim këtu disa shënime relevante edhe nga viti në fjalë.

Siç dihet, shqiptarët me Kryengritjen e Përgjithshme të vitit 1912, paralizuan, pothuajse, krejtësisht aparatën shtetëror turk në Maqedoni, duke lehtësuar në këtë mënyrë, fitoren e aleatëve ballkanikë kundër Turqisë. Në këtë kryengritje kontribut të madh dhanë edhe shqiptarët e Maqedonisë, posaçërisht Tajar bej Tetova, Mehmet pashë Deralla, gjithashtu nga Tetova, Hamdi bej Ohri, Dervish Hima etj. Në këtë mënyrë, shqiptarët e Maqedonisë, pas shkatërrimit të Perandorisë Osmane, hynë në një zgjedhje edhe më të rëndësishme se e para, sepse, pushteti serb kishte vendosur t'i shfaroste ata fizikisht, ose të paktën, t'i shpërngulte përgjithmonë nga vendlindja e vet. Projektuesi kryesor i kësaj politike ishte Vasa Çubriloviç, i cili, deri në fund të jetës, ishte tepër i respektuar në mjediset sllave të ish-Jugosllavisë, pra edhe në Maqedoni.

Qysh në vitin 1912 në Shkup u ngritën gjykata dhe burgje, posaçërisht për shqiptarët, që dënoheshin në mënyra të ndryshme dhe brutale. Ata likuidoheshin me bajoneta, madje në grupe prej 40-50 veta. Therja masive e shqiptarëve ishte një mjet i zakonshëm që përdornin organet e pushtetit serb. "Në Shkup, nën Urën e gurit, vëreheshin vazhdimisht mbi ujë trupa pa kokë të shqiptarëve", thuhej në një dokument të asaj kohe¹. Kurse mbreti serb Petri, gjatë rrugës Shkup-Kumanovë, kur takoi një kolonë shqiptarësh të zënë rob dhe të përcjellë nga policët serbë, u ngrit në këmbë në automobilin e tij dhe bërtiti: "Pse mundoheni me këta njerëz, zhdukini menjëherë, por me bajoneta jo me plumba se këto na nevojiten për luftë..."². Një mbrëmje, një komit serb kishte mbrehur para stacionit hekurudhor të Shkupit dy shqiptarë në një zgjedhje dhe në praninë e kalimtarëve i theri që të dy si zogj³. Në nëntor të vitit 1912, në afërsi të Shkupit ishin therur rreth 2 000 shqiptarë⁴, kurse një muaj më vonë, ushtria serbe në hotelin "Central" të Kumanovës, shfarosi 500 shqiptarë të tjerë⁵. Mijëra shqiptarë janë gjetur të therur ose të mbytur nëpër furrat e fshatrave, në fusha e male, sepse të afërmit e tyre nuk kishin të drejtë as t'i varrosnin. Një dukuri e këtillë u bë më e shpeshtë, sidomos pas dështimit të planit të ushtrisë serbe për të depërtuar, përmes Shqipërisë, drejt detit Adriatik si edhe pas kryengritjes shqiptare në Maqedoninë Perëndimore, në vjeshtë të vitit 1913. Gjatë vitit 1914, pas luftërave ballkanike, pushteti serb shpalli ligjin për shpërnguljen e shqiptarëve, për të mbrojtur shtetin dhe për të ndryshuar strukturën etnike të popullsisë në favor të elementit serb⁶. Gaze-ta "Radnicke novine" e atij viti shkruante se shpërngulja kryhej shpejt e shpejt dhe në mënyrë masive⁷. Fshatra të tëra shqiptare u zbrazën dhe u shkretuan plotësisht. Kjo shpërngulje, thuajse me të njëjtat përmasa, vazhdoi edhe pas mbarimit të Luftës së Parë Botërore. Në pozitë më të keqe u gjendën sidomos shqiptarët në zonën kufitare me Shqipërinë, siç ishte rasti me ata të Prespës, të Ohrit, të Strugës, të Dibrës etj., të

cilët pushteti serb synonte t'i dëbonte dhe në vend të tyre të sillte kolonistë serbë⁸. "Haku", organ i "Bashkimit" (ose i "Xhemietit"), i formuar në Shkup më 1919, njoftonte se shqiptarët ishin shndërruar në objekt tregtie të agjencive të ndryshme të botës dhe se për ta ishte angazhuar, përveç të tjerave, edhe flota tregtare e Italisë, e cila kishte marrë përsipër t'i shpërngulte shqiptarët në Turqi⁹. Kuptohet qartë se kjo ishte vepër e pushtetit serb. U shqua për organizimin e shpërnguljeve koloneli Milan Jeçmenić, komandant i zonës së Armatës së Tretë me qendër në Shkup¹⁰.

Pozita e shqiptarëve të Maqedonisë, sikundër edhe e gjithë atyre që jetonin nën sundimin e Mbretërisë së SKS, u keqësua sidomos pas shpalljes së famëkeqes "Obznanë" (Ndalesë) në vitin 1920 dhe të ligjit për mbrojtjen e shtetit të vitit 1921, sipas të cilit shqiptarët vriteshin menjëherë dhe pa asnjë procedurë të veçantë. Kështu, sipas informatave të një gazetari nga Danimarka, gjatë vitit 1921, vetëm midis Shkupit dhe Kumanovës ishin vrarë në mënyrën më brutale rreth 3 000 shqiptarë¹¹. Pozita e shqiptarëve u keqësua sidomos pas shpalljes së diktaturës monarkofashiste të vitit 1929, prej kur Mbretëria e SKS filloi të quhet Mbretëria e Jugosllavisë. Ndjekjet, burgosjet, vrasjet etj., ishin pothuajse të përditshme gjatë tërë periudhës ndërmjet dy luftërave botërore në Maqedoni. Një politikë e tillë u pasqyrua edhe në fushën e arsimit dhe të kulturës. Mbiemrave shqiptarë u shtohet sufiksi "iq"¹², kurse në vend të kësulës kombëtare, shqiptarët i detyronin të mbanin kësulë serbe¹³. Një prefekt i atëherëshëm i punësuar në Maqedoni theksonte: "Njëherë e përgjithmonë duhet ta dini se derisa shqiptarët të jenë analfabetë, ne do të sundojmë mbi ta, kur ata do të shkollohen, merr fund sundimi ynë"¹⁴. Në një raport zyrtar thuhej: "Elementi që është më i fortë dhe më i civilizuar (mendohet për serbët - R.N.) nuk duhet të tolerojë njeriun e egër të jetë në të njëjtin nivel me të (e ka fjalën për shqiptarët - R.N.) dhe se njeriu më i kulturuar duhet të sundojë mbi ata që janë më pak të kulturuar"¹⁵ etj. E tërë kjo politikë flet se në çfarë gjendje kanë qenë shqiptarët e Maqedonisë, dhe jo vetëm të saj, ndërmjet dy luftërave botërore.

2. Terrori i egër, i ushtruar nga pushteti serb, i bënte shqiptarët edhe më të vendosur në luftën kundër tij. Kjo vendosmëri u shfaq sidomos në kryengritjen e vitit 1913, e njohur edhe si "Lufta e Dibrës" ose "Lufta e tretë ballkanike", gjë që flet qartë për dimensionet e saj. Gjatë kësaj kryengritjeje ishin çliruar disa qytete të Maqedonisë së sotme Perëndimore¹⁶. Një rezistencë të përgjakshme bënë shqiptarët e Maqedonisë gjatë vitit 1915, sidomos në trevën e Pollogut, të Shkupit etj¹⁷. Nga fundi i vitit 1918, prefekti i Ohrit thoshte për shqiptarët e asaj ane dhe të Strugës, se ata "janë çmendur dhe nuk dëgjojnë njeri"¹⁸. I njëjti prefekt, vetëm disa javë pas kësaj, shkruante: "E kam tepër të vështirë që këtë popull t'a nënshtroj dhe të vendosë në këto vise rregull dhe qetësi"¹⁹. Ky prefekt pak më vonë njoftonte se në rrethet e Dibrës po përgatitej një kryengritje e madhe nga shqiptarët kundër pushtetit serb²⁰. "Të gjithë ata që i mbulon qelshja e bardhë, ndjehen dhe mendojnë njësoj, e ajo është shumë e rrezikshme për ne", njoftonte i shqetësuar një personalitet tjetër i njohur serb gjatë vitit 1922²¹. Rezistenca e shqiptarëve në Maqedoni u shpreh edhe gjatë vitit 1924, kur lindi çështja e manastirit të Shën-Naumit, të rrethit të sotëm të Ohrit. Atëherë shumë shqiptarë rrëmbyen pushkët ose ishin gati të luftonin kundër ushtrisë serbe me qëllim që ai vend t'i bashkangjitej Shqipërisë²². Për këtë çështje ishte angazhuar edhe një pjesë e mirë e kaçakëve shqiptarë në Maqedoni, të cilët, së bashku me komitetë bullgarë, hartonin plane për t'ia shkëputur Serbisë manastirin në fjalë²³. Kacaku më i

njohur në Maqedoni ishte Kalosh Zajazi nga Kërçova, i cili me veprimet e tij të pandërprera dhe të forta shqetësoi autoritetet serbe në Maqedoni. Me të, kërkonin të lidheshin dhe të bashkëpunonin mjaft udhëheqës të organizatave dhe të partive të ndryshme politike të Ballkanit. Të tillë ishin edhe vojvodët e çetave komite bullgare, Petre Pasha dhe Stojan Vardarski, të cilët, pasi pësuan disfatë nga ana e forcave serbe, iu bashkangjitën Kalosh Zajazit²⁴. Duke pasur me vete edhe 12 komitë bullgarë, ky organizoi një çetë të re kaçakësh, e cila, sipas shtypit serb të asaj kohe, ishte aksioni i parë dhe më i fuqishëm që Bullgaria kishte përgatitur, në bashkëpunim me Komitetin e Kosovës kundër Mbretërisë së SKS²⁵. Ekzistojnë të dhëna se në janar të vitit 1926 shtypi bënte të ditur se kaçakët dhe komitët me veprimet e tyre në Prespë deshën të kompromentonin regjimin serb para opinionit botëror, gjegjësisht në Lidhjen e Kombeve²⁶. Kalosh Zajazi, përveç të tjerave, gjatë vitit 1921, pasi u kthye nga Shqipëria, me 150 veta sulmoi forcat policore dhe ushtarake në fshatin Tajmishhtë (Kërçovë)²⁷. Pas Kaloshit, kaçak më i dalluar në Maqedoni ishte edhe Adem Merxhan Bulka nga rrethi i Tetovës. Ai, përveç të tjerave, kishte vrarë shefin e stacionit hekurudhor në Tetovë, një zyrtar të lartë të policisë dhe disa xhandarë serbë²⁸. Për shkak të policisë serbe, ai ishte i detyruar të kalonte shpesh në Shqipëri ku kishte gruan dhe djalin e vet²⁹. Pothuajse nuk kishte vend në Maqedoni që të mos vepronte ndonjë kaçak i njohur. Në rajonin e Ohrit dhe të Strugës pushtetit serb i rezistonin, përveç të tjerëve, edhe kaçakët Abdulla Bojku, Maliq Dosti, Beqir Krosi, Riza Bilali³⁰, Beqir Nuredini³¹ etj. Si kaçakë të shquar në anët e Prilepit dhe të Krushovës njiheshin edhe Maloçka dhe Faik Çuti, të cilët po ashtu me mjeshtëri të madhe ishin arratisur nga burgu i Manastirit³². Shqetësimet më të mëdha pushtetit serb i kishin shkaktuar edhe 4-5 kaçakët e katundit S.Ostrec, të rrethit të Manastirit. Këta, gjatë vitit 1924 luftuan disa orë me radhë kundër forcave të shumta të policisë dhe të ushtrisë në vendin "Kazak Çeshma" të Manastirit³³.

Nga këto të dhëna duket qartë se lëvizja kaçake në Maqedoni, edhe pse pa ndonjë platformë të caktuar politike, ishte formë e rëndësishme e qëndresës së shqiptarëve kundër pushtetit serb.

3. Pozita e rëndë ekonomike dhe politike, nga njëra anë, dhe premtimet demagogjike të PKJ, nga ana tjetër, bënë që mjaft shqiptarë të Maqedonisë ta kërkonin shpëtimin e vet në inkuadrimin e tyre në radhët e Partisë Komuniste. Vlen të përmendet në këtë rast Zef Lush Marku nga Shkupi, zëdhënës i aspiratave për barazi të plotë në Maqedoni dhe më gjerë. Me nismën e tij, në shtator të vitit 1920 u mbajt mbledhja e Sekretariatit të PKJ për Kosovën e Maqedoninë³⁴. Për shkak të aktivitetit të tij, që konsiderohej i rrezikshëm për pushtetin serb, në dhjetor të atij viti Z.L. Marku u vra në mënyrën më brutale nga ana e organeve të policisë³⁵. Kontribut të madh në përhapjen e vijës së PKJ ka dhënë edhe Ferid Bajrami nga Shkupi. Ky, përveç të tjerave, ka marrë pjesë në Kongresin e Dytë të PKJ në Vukovar, më 1920. Gjatë këtij viti ka qenë edhe redaktor i

gazetës "Socialisticka zora" ("Agimi socialist"), që botohej në Shkup, si organ i PKJ³⁶. Të kujtojmë se në luftën kundër fashizmit në Spanjë (më 1936-1939), morën pjesë edhe Gjostina Shkupi³⁷, Urfi Agolli dhe Ramiz Varvarica nga Dibra³⁸. Ky i fundit u vra në barrikadat e Spanjës, më 1938³⁹. Aktivitet të dukshëm antifashist ndërmjet dy luftërave botërore shfaqën edhe Bajram Shabani nga Kumanova⁴⁰, Xhemal Balta nga rrethi i Gostivarit⁴¹, Hysein Kera nga ana e Krushovës⁴² etj. Qëndrimin

e tyre antifashist dhe antiserb mjaft shqiptarë të Maqedonisë e shprehën edhe në Medresenë e Madhe, e cila funksionoi nga viti 1925 deri më 1941. Ajo ishte themeluar nga ana e mbretit Aleksandri I, me qëllim që të forcohej në të një brez i ri klerikësh nga radhët e shqiptarëve dhe të turqve në frymën e idealeve të pushtetit serbomadh⁴³. Por, pothuajse të gjithë nxënësit e kësaj shkolle punuan dhe vepruan në dëm të pushtetit serb⁴⁴. Mësimdhënës në këtë institucion ishte edhe Ferid Bajrami, ndërsa i biri ishte nxënës i saj⁴⁵. Me nismën e nxënësve të Medresesë së Madhe, në vitin 1936 u formua në Shkup shoqëria "Jardëm" (Ndihmë), në të cilën ishin përfshirë rreth 1 000 të rinj, kryesisht të kombësisë shqiptare⁴⁶. Rol të rëndësishëm në punën e kësaj shoqërie kanë luajtur Qemal Musliu nga Shkupi⁴⁷, Kurtish Agushi dhe Jahja Osmani nga Kumanova etj⁴⁸. Në vitin 1937 "Jardëmi" ishte shndërruar në një organizatë të gjerë të rinisë punëtore dhe shkollore, që shtrihej më tepër në anën e majtë të lumit Vardar, gjegjësisht në lagjen "Bitpazar", e banuar kryesisht me shqiptarë⁴⁹. "Jardëmi" dispononte edhe një bibliotekë kushtuar lexuesve të kombësisë shqiptare⁵⁰. Gjatë vitit 1940, kjo shoqëri organizoi shfaqjen e parë në gjuhën shqipe dhe në turqisht⁵¹. Meqenëse programi kishte përmbajtje antifashiste, ndërhyri policia, por pjesëmarrësit, duke kënduar këngë popullore, arritën në pjesën tjetër të Shkupit⁵². Në këtë mënyrë shfaqja u shndërrua në një manifestim të përgjithshëm antifashist dhe antiserb⁵³. Për organizimin e qëndresës, për ngritjen e nivelit kulturor⁵⁴, të ndjenjave patriotike, një rol të veçantë luajti edhe organizata ilegale e rinisë fshatare shqiptare "Drita", e formuar në Shkup, më 1937. Në radhët e saj vepronte edhe Idriz Ajët Gashi, antifashist i dalluar, i cili, përveç se në Shkup, për një kohë ka vepruar edhe në Manastir⁵⁵. Ishte atdhetar i guximshëm, që gjatë ekzekutimit e vendosi vetë litarin në qafë dhe nuk lejoi ta bënëin atë xhelatët fashistë bullgarë⁵⁶. Qëllimin e saj "Drita" e realizonte nëpërmjet nënkomiteteve që kishte formuar në qendra të ndryshme të Maqedonisë. Me ndihmën e këtyre nënkomiteteve, shpërndau rreth 2 000 libra nëpër të tëra trevat e Maqedonisë dhe të Kosovës⁵⁷. Komiteti qendror i kësaj shoqërie aftësoi për shkrim e lexim rreth 2 000 të rinj shqiptarë. Me ndërhyrjen e kryetarit të "Dritës" te konsulli shqiptar dhe turk në Shkup u kthyen nga stacioni hekurudhor disa familje shqiptare, që prisnin vizë për t'u shpërngulur në Turqi⁵⁸.

4. Megjithëse pas vitit 1912, shqiptarët e Maqedonisë mbetën nën sundimin serb, lidhjet ndërmjet shqiptarëve në të dyja anët e kufirit nuk u s' ikëputën, por vazhduan edhe më tej në kushte dhe rrethana të reja, kuptohet, diametralisht të ndryshme me ato të parat. Këto lidhje gjetën shprehje qysh në momentet e para të pavarësisë së Shqipërisë së sotme. Në qeverinë e Ismail Qemalit u caktua si kryetar i Këshillit ose i Pleqësisë Vehbi Agolli nga Dibra, kurse pas largimit të I. Qemalit, ky mbeti zëvendës i tij. Ministër i Luftës dhe i Mbrojtjes ishte Mehmet Pashë Deralla nga Tetova⁵⁹, të cilin, më vonë, Esat Pasha e kishte caktuar si prefekt të Elbasanit⁶⁰. Qeverisë së Ismail Qemalit i mbërrinë mjaft telegrame edhe nga shqiptarët e Maqedonisë. "Neve, shqiptarët e Ohrit, me krenari marrim pjesë në veprën e bashkimit kombëtar dhe në shpëtimin e atdheut nga rreziku i huaj", thuhej në telegramin e 21 nëntorit të vitit 1912, dërguar nga patriotë shqiptarë të qytetit të Ohrit⁶¹. Edhe paria e Dibrës, me në krye Sefedin Pustinën, vendosi lidhje me qeverinë e përkohshme të Vlorës⁶².

Gjatë Luftës së Parë Botërore, shqiptarët e Maqedonisë morën pjesë në ngjarjet e Shqipërisë, si ithtarë ose kundërshtarë të Esat pashë Toptanit etj. Esatin e përkrahte më tepër Arif Hikmeti nga rrethi i Kumanovës⁶³, i cili bënte përpjekje për një

bashkim midis Shqipërisë dhe Serbisë⁶⁴. Në favor të Esat Pashës ishte edhe fakti që ky në fillim shprehte gatishmëri për bashkëpunim me qeverinë e Ismail Qemalit⁶⁵, dhe, nëpërmjet ithtarëve të vet, nga fshatrat e rrethit të Strugës përhapte lajme se së shpejti Maqedonia Perëndimore do t'i bashkangjitej Shqipërisë⁶⁶. Megjithatë, ithtarët e Esat Pashës në Maqedoni numëroheshin me gisht⁶⁷.

Mjaft shqiptarë të Maqedonisë ishin pjesëmarrës edhe të ngjarjeve të vitit 1920, gjegjësisht në luftën kundër intervencionit italian dhe atij të Mbretërisë së SKS. Në luftën antiimperialiste të Vlorës (1920), përveç të tjerëve, mori pjesë edhe Osman Tetova, komandant rrethi dhe patriot i ri shqiptar⁶⁸. Kontribut më të madh në këto ngjarje dhanë shqiptarët e Dibrës. Elez Jusufi ishte caktuar si komandant i forcave të përgjithshme⁶⁹. Disa shqiptarë të anës së Dibrës ishin ngarkuar me detyrën e ministrit në qeveritë e ndryshme shqiptare ndërmjet dy luftërave botërore, siç ishte Zija Dibra në qeverinë e Hasan Prishtinës⁷⁰, Izet Dibra në qeverinë e Pandeli Evangjelit etj⁷¹. Mjaft shqiptarë të Maqedonisë luajtën rol të veçantë në kryengritjen e Fierit të vitit 1935, siç ishin: Ali Shefqeti nga Shkupi, Ramiz Dibra si edhe Musa Kranji nga Prespa⁷². Me urdhrin e këtij të fundit ishte vrarë edhe Gjilardi, adjutanti i Ahmet Zogut⁷³.

5. Për të shpëtuar nga zgjedha e rëndë serbe, një pjesë e shqiptarëve të Maqedonisë u përfshi në rrjetën e propagandave të huaja, siç ishte ajo bullgare e italiane.

Disa shqiptarë të Maqedonisë ishin tërhequr edhe në rrjetën e propagandës bullgare, me shpresë se do të shpëtonin nga zgjedha e rëndë serbe. Sipas një dokumenti burimor të vitit 1922, dy shqiptarët e fshatit Nakolec të Prespës, Riza Shem-sedini dhe Maliq Halili, bashkëpunonin me komitet bullgarë⁷⁴ dhe përhapnin lajme se Prespa do të ndahej midis Shqipërisë dhe Bullgarisë⁷⁵. Mirëpo, të paktë ishin ata shqiptarë që besonin se Shqipëria mund të zgjerohet në kufijtë e saj etnikë në bashkëpunim me Bullgarinë, prandaj edhe propaganda bullgare nuk arriti të zërë rrënjë të thella në mjediset shqiptare të kësaj ane, por vetëm në ato maqedonase.

Propaganda italiane, në krahasim me atë bullgare, pati më tepër sukses ndërmjet shqiptarëve të Maqedonisë në periudhën ndërmjet dy luftërave botërore. Për këtë punonte edhe konsullata italiane. Ajo, sipas një dokumenti të vitit 1918, dërgoi në Dibër tre shqiptarë të njohur, të cilët kishin për detyrë të shqyrtonin me popullsinë shqiptare çështjen e "vetëvendosjes së popujve"⁷⁶. Italianët gjatë vitit 1919 kishin vendosur lidhje të ngushta edhe me shqiptarë të shquar të Shkupit⁷⁷. Në këtë qytet vepronte edhe Fahri Nesibi, i cili ishte dërguar nga ana e klubit shqiptar të Stambollit. Në dokumente të kohës F.Nesibi quhet "agjent italian"⁷⁸. Nga i njëjti klub ose komitet ishte dërguar edhe një shqiptar tjetër që quhej Basri Bej, i cili kishte nënshkruar kontratë me përfaqësuesit maqedonas me qëllim që "maqedonët dhe shqiptarët të punonin për një shtet federativ maqedon-shqiptar nën kontrollin e Italisë"⁷⁹. Në propagandën italiane, siç duket, ishte përfshirë edhe Maliq Beu, i cili me të birin e tij nga Ohri vepronin në Dibër⁸⁰. Propaganda italiane përfitoi edhe nga fakti që delegati italian, anëtar i Komisionit për përcaktimin e kufijve midis Shqipërisë dhe Mbretërisë së SKS, gjatë vitit 1922, kishte propozuar që manastiri i lartpërmendur i Shën-Naumit t'i takonte Shqipërisë⁸¹. Madje, edhe vetë Benito Musolini ishte angazhuar në këtë aksion⁸². Italia përfitonte përkrahjen e shqiptarëve edhe si kundërshtarë e shpërnguljes së tyre në Turqi⁸³, si edhe duke ndihmuar materialisht mjaft shqiptarë të kësaj ane të shkolloheshin në Shqipëri ose në Itali. Vetëm nga Dibra me ndihmën e saj

shkolloheshin në këto dy vende rreth 200 të rinj. Ata, pas mbarimit të shkollës, aftësoheshin për oficerë dhe si të tillë viheshin në shërbim të luftës kundër pushtetit serb në Maqedoni⁸⁴.

Për zgjerimin e propagandës italiane në Maqedoni kontribuonte edhe konsulli italian në Shkup, me të cilin bashkëpunonin Ferhat Draga, Muhamed Shaban Pasha, fabrikant nga Shkupi⁸⁵, dr.Xhafer Sulejmani nga Tetova, Kadri Saliu nga Gostivari⁸⁶, Irfan bej Ohri⁸⁷, Rexhep Dibra⁸⁸ etj. Ky i fundit, ishte përkthyes në konsullatën italiane në Shkup dhe si i tillë ka mundur të lidhej me shumë personalitete të njohura në Maqedoni. Ai ishte ndërmjetësi më i mirë dhe më i përshtatshëm i shërbimit informativ ndërmjet konsullatës shqiptare dhe asaj italiane në Shkup⁸⁹. Duhet theksuar se pas okupimit të Shqipërisë nga ana e Italisë, më 1939, emigrantët shqiptarë që erdhën në Maqedoni demaskuan synimin e vërtetë të Italisë, sepse regjimin e saj e kishin përjetuar në Shqipëri. Mirëpo, në këtë rast duhet pasur parasysh edhe fakti se, ndërsa shqiptarët e Shqipërisë e trajtonin pushtimin italian si një vepër të dëmshme antikombëtare, shqiptarët e kësaj ane gjenin në këtë pushtim edhe veprime të dobishme, në krahasim me pozitën e rëndë nën sundimin serb. Prandaj edhe pas vitit 1939 propaganda italiane ishte e pranishme ndërmjet shqiptarëve të Maqedonisë, po ashtu siç qe edhe ajo e Shqipërisë.

Duhet theksuar gjithashtu se të gjithë ata shqiptarë të Maqedonisë që kishin marrë pjesë në veprimtarinë e PKJ, ose si ithtarë ose kundërshtarë të Esat pashë Toptanit dhe të nipit të tij, Ahmet Zogut, apo si përkrahës të propagandës italiane e bullgare etj., këtë e bënë, sepse ishin të painformuar sa duhet politikisht, dhe më tepër nga dëshira e shpresa se vetëm me atë rrugë mund të çliroheshin nga pushteti i egër serb.

1 *Golgota e Shqipërisë*, në: "Koha", 26 shtator 1990, f.25; B.Horvat, *Kosovsko pitanje*, Globus, Zagreb, 1988, f.34.

2 B.Horvat, *po aty*.

3 Z.Cana, *Socialdemokracija serbe dhe çështja shqiptare 1903-1914*, Prishtinë, 1986, f.137, fusnota nr.57.

4 *Golgota e Shqipërisë*, në: "Koha", 26 shtator 1990, f.25.

5 Deklarata e Shaban Jasharit nga Kumanova.

6 D.Shala, *Lëvizja e kaçakëve në Kosovë në mes të dy luftërave botërore dhe pasqyrimi i saj në këngët popullore*, në: "Fjala", Prishtinë, 10 dhjetor 1972, f.7.

7 *Arhiv na INI*, SI.IV, 254, f.14 dhe 147.

8 M.Obradović, *Agrarna reforma i kolonizacija na Kosovu, (1919-1941)*, Prishtinë, 1981, f.144.

9 H.Bajrami, *Rrethanat shoqërore dhe politike në Kosovë...*, (doktorata në dorëshkrim), f.494 dhe 488.

10 M.Kodra, *Albanska narodnost Makedonije*, (doktorata në dorëshkrim), f.176.

11 *Golgota e Shqipërisë*, në: "Koha", 26 shtator 1990, f.25.

12 A.Apostollov, *Kolonizacijata na Makedonija vo Stara Jugosllavija*, Skopje, 1966, f.89.

13 *Arhiv Jugosllavije*, CPB.F-24-Albanija. Izveshtaj iz Tirana, 1931, 1933, I,

pov.br.650; "Korça", 29 dhjetor 1929. 1

14 R.Nexhipi, *Uçestvoto na pripadnicite na albanskata narodnost od Bitolla i Bitolsko vo NOV 1941-1942 god.* Bitolla i Bitolsko vo NOV 1941/1942 god.Bitolla, 1978. 2, f.574.

15 *Arhiv Jugosllavije*, MUP.14-102-414, nr.450, 17 prill 1921.

16 *OHRID II*, Skopje. 1978, f.284; P.Stojanov, *Makedonija... 1912-1918*, Skopje. 1969, f.190-191.

17 H.Purellku, *Represioni i pushtetit serb...*, në: "Flaka", 14 qershor 1991.

18 B.Hrabak, *Reokupacije obllasti srpske i crnogorske drzhave s'arbanashkom vecinom stanovnistva, u jesen 1918 god. i drzanje arbanasa prema uspostsavljennoj vlasti*, në: "Gjurmime albanologjike", Prishtinë, 1961, 1, f.268.

19 *Arhiv Jugosllavije*, MUP 14-150-708.5.7.1919-Ohrid.

20 *Arhiv na INI*, Skopje-III Armiska obllast.K-1, red.br.496, 7 tetor 1920.

21 *MUP-Arhiv Jugosllavije*, br.108, 31 korrik 1922. Shkup.

22 Deklarata e Amdi Pesocanit.

23 D.Todorovic, *Problem na razgranicuvanjeto megu krallstvoto na Srbite, Hrvatite i Sllovenците i Republika Allbanija kaj manastiret Sv.Naum*, në: "Gllasnik" na INI, Shkup, 1976, 1, f.69, fusnota nr.61.

24 "Vreme", 29 janar 1924.

25 "Politika", 12 shkurt 1922.

26 Po aty, 28 janar 1926.

27 "Beogradski dnevnik", 20 tetor 1921 dhe deklarata e sefer Qerimit nga fshati Zajaz i rrethit të Kërçovës.

28 "Vreme", 11 tetor 1923.

29 "Politika", 21 tetor 1921.

30 Deklarata e Bajram Braillës dhe Amdi Pesocanit.

31 *Arhiv Jugosllavije*, MUP.14-101-405, 14 prill 1921 dhe 14-102-409, 7 prill 1921.

32 Deklarata e Bajram Braillës dhe Amdi Pesocanit.

33 *Zhrtve odbrane juzhne Srbije*. Krvavi 31 mart 1924 god. u Bitolj. Kriminall-na biblioteka god.I. br.6, 15 maj 1924, Beograd.

34 M.Kajtazi, *Në 100-vjetorin e lindjes së revolucionarit Zef Lush Markut*, në: "Rilindja", 27 janar 1985, f.8.

35 M.Kodra, *Zef Lush Marku, revolucionar i dalluar dhe përfaqësues i lëvizjes punëtoze në Maqedoni dhe në Kosovë*, në: "Jehona", Shkup, 1976, 6, f.768.

36 M.Memiç, *Medreseja e madhe*, në: "Fejton i Rilindjes", nr.12, 10 tetor 1985.

37 M.Pirraaku, *Napredni omlladinski pokret...*, f.325.

38 C.Uzunovski, *Makedoncite vo antifashistickata vojna i revolucija vo Shpanija*, në: "Razgledi", II, Skopje, 1976, nr.7, f.864.

39 Deklarata e Sami Shehut.

40 B.Çushkar, *Borbeno Kumanovo 1919-1941...*, f.531.

41 M.Kodra, *Albanska narodnost Makedonije*, (doktorata në dorëshkrim, f.125).

42 D.Bajalica, *Zhitose nekogas i sega*, në: "Nova Makedonija", 22 dhjetor 1978.

43 *Arhiv Jugosllavije*, Fondi: Millan Stojadinoviç, 37-5, inv. nr.2, 2 janar 1936; J.Rexhepagiç, *Velika Medresa u Skoplju 1925-1941*, në: "Zbornik za istoriju shkollstva", Zagreb, 1968, 4-5, f.184; M.Memiç, *Medreseja e Madhe...*, tetor 1985, f.2.

- 44 M.Pirraaku, *Napredni omlladinski pokret...*, f.180.
- 45 M.Memiç, *Medreseja e Madhe*, në: "Fejton i Rilindjes", nr.12, 10 tetor 1985.
- 46 M.Kodra, *Albanska narodnost Makedonije*, f.118.
- 47 M.Memiç, *Medreseja e Madhe*, në: "Fejton i Rilindjes", nr.12, 13 tetor 1985.
- 48 M.Kodra, *Albanska narodnost Makedonije*, f.121; M.Pirraaku, *Napredni omlladinski pokret...*, f.171.
- 49 M.Pirraaku, *Napredni omlladinski pokret...*, f.172.
- 50 *Po aty*.
- 51 M.Kodra, *Albanska narodnost Makedonije*, f.118.
- 52 M.Karahasan, *Kulturno-prosvetono i humano drushtvo*, në: "Järdëm", vo *Skopje, 40 godini*, Zbornik na spomeni, II knj.4, Skopje, 1961, f.99.
- 53 M.Kodra, *Albanska narodnost Makedonija*, f.118.
- 54 M.Pirraaku, *Kulturno-prosvetni pokret...*, f.369.
- 55 Deklarata e Ibrahim Tefikut nga Manastiri; M.Pirraaku, *Kulturno-prosvetni pokret...*, f.369.
- 56 A.Rexhepagiç, *Drzhavna Velika Medresa u Skoplju*. Vjetar, XVI-XVII, Prishtinë, 1983, f.270.
- 57 *Po aty*.
- 58 M.Pirraaku, *Napredni omlladinski pokret...*, f.284.
- 59 *Qeveria e Përkohshme e Vlorës...*, f.335, fusnota 17; *Historia e popullit shqiptar*, II, Prishtinë, 1969, f.354.
- 60 G.Shpuza, *Lufta politike e shoqërore në Shqipëri gjatë vitit 1913*, në: "Studime historike", nr.3, Tiranë, 1977, f.102.
- 61 "Drita", 26 nëntor 1978.
- 62 *Qeveria e Përkohshme e Vlorës...*, f.335, fusnota 17; *Historia e popullit shqiptar*, II, Prishtinë, 1969, f.335; P.Stojanov, *Makedonija od 1912-1918*, Skopje, 1969, f.190.
- 63 *Qeveria e Përkohshme e Vlorës...*, f.242, fusnota 17; *Historia e popullit shqiptar*, II, Prishtinë, 1969, f.242.
- 64 Z.Cana, *Qëndrimi i socialdemokracisë serbe ndaj çështjes së pavarësisë kombëtare shqiptare*, në: "Gjurmime albanologjike", Seria e shkencave historike, 15-1985, Prishtinë, 1986, f.235.
- 65 *Dokumenti o spolnoj politici Kraljevine Srbije*, knjiga 6, sveska 3, f.432.
- 66 *Po aty*, knj.7, sv.1, f.156.
- 67 Sh.Rahimi, *Një elaborat i konsullit serb në Kosovë mbi aktivitetin kultural të patriotëve shqiptarë brenda dhe jashtë vendit*, Vjetari, Prishtinë, 1971, IV-V, f.341.
- 68 A.Agaj, *Lufta e Vlorës*, Kanada, f.247.
- 69 Xh.Shala, *Intervencioni i Mbretërisë SKS në Shqipëri*, në: "Gjurmime albanologjike", Seria e shkencave historike, XII-1982, Prishtinë, 1983, f.128-130.
- 70 *Historia e popullit shqiptar*, II, Prishtinë, 1969, f.497.
- 71 *Dokumente e materiale historike nga lufta e popullit shqiptar për liri e demokraci 1917-1941*, Tiranë, 1959, f.239.
- 72 *AJ.CPB.F-25*, Allbanija, 1935.
- 73 "Politika", Beograd, 19 gusht 1935.
- 74 *AJ.MUP.14-36-113.pov.br.147/476*. 8 shtator 1922-Skopje.

- 75 Deklarata e Mefail Taipit nga katundi Asamat - Prespë.
- 76 B.Hrabak, *Reokupacije oblasti...*, në: "Gjurmime albanologjike", Prishtinë, 1969, 1, f.261.
- 77 *Arhiv na INI* - Skopje, III armiska oblast.1919, K-1, red.br.76.inv.1450, 28 mars 1919 god.
- 78 *DASIP-Diplomatski arhiv* - posllanstvo u Turskoj, F-1, nr.562, 19 nëntor 1919.
- 79 *AJ.MUP* Pov.br.8869, 2 korrik 1920. Ministerstvo vojne mornarice.
- 80 *Arhiv na INI*, Skopje, III arm.obllast.1920, pov.br.1100, 11 shkurt 1920.
- 81 D.Todoroviç, *Problem na razgranicuvanjeto...*, f.60.
- 82 I.Dërmaku, *Velike sile i Allbanija of 1918-1927 god.* Vjetar Godishnjak, IV-V, Prishtinë, 1974, f.75 dhe 136.
- 83 *AVII*. P-17, K-69, F-4, nr.2; Zh.Avramovski, *Prilog pitanju...*, në: "Istoriski gllasnik" organ drushtava S.R. Srbije, Beograd, 1964, 2-3, f.131.
- 84 *AJ*. 66-62-17. 22 korrik 1926.
- 85 *Arhiv na INI*, Skopje, VII na JNA. Novi italjansko-albanski dogovor i njegove posledice 17/3.br.27,122. Istoriski arhiv- Prilep.Dosije: sudenje na clenovite na Kos.komitet.Pov.br. 1458. 20 qershor 1927, 42.
- 86 H.Bajrami, *Rrethanat...*, f.272, fusnota nr.20-a.
- 87 "Flaka e vëllazërimit", Shkup, 15 tetor 1950.
- 88 *AVII*, P-17, K-21, nr.35/2, reg.3., pov.br.2487, 24 tetor 1939; *Po aty*. reg.2, pov.br.3901, 27 tetor 1939.
- 89 *Po aty*. reg.3, pov.br.2487, 24 tetor 1939.

